

Radvilų Nesvyžiaus arsenalas ir jo vertybės

Gražina Marija Martinaitienė

Lietuvos kultūros tyrimų institutas, Saltoniškių g. 58, LT-08105 Vilnius

El. paštas: sakra@kmfi.lt

Straipsnyje pirmą kartą lietuvių taikomosios dailės istoriografijoje plačiau apibūdinamas Radvilų rezidencijos Nesvyžiuje arsenalas, jame nuo XVI a. buvę ir XVI–XVII a. sankirtoje veikusioje liejykloje sukurti meniški karo pabūklai – patrankų vamzdžiai. Pasirėmus išlikusiais ir ligi šiol netyrinėtais archyviniais dokumentais bei publikuotais šaltiniais, patikslinamos šios liejyklos veiklos datos, liejinių gamybos apimtys, jų skaičiaus kitimas, meniniai ypatumai. Analizuojama žymiausių meistrų kūrinių ikonografija, jų dekoru motyvų ištakos, vaizduosena, inskripcijų reikšmė bei prasmė.

RAKTAŽODŽIAI: LDK meninė liejyba, patrankos, Nesvyžius, Radvilos, Lenhart Herl, Steffan Bornikel, Herman Moltzfeldt

Abiejų Tautų Respublikoje kiekvienas bajoras, juo labiau didikas, turėjo teisę, ne vienas ir pareigą, laikyti kariuomenę, statyti tvirtovę ir ją, be viso kito, aprūpinti sunkiaisiais pabūklais, kai kada pagaminamais nuosavoje liejykloje. Valstybės suteikta teisė įsisteigti savo rezidencijoje tokią įmonę buvo reikšminga ne tikai militariniu požiūriu; privačios liejybos radimasis ir plėtra griovė anuometinius įsitikinimus, jog kilmingiesiems nedera užsiiminėti pramone ir prekyba. O nuolatiniai ir vis didėjantys kilmingųjų reprezentaciniai užmojai skatino tose liejylose gaminti ir meniškus dirbinius, kurie dėl savo dekoratyvinių savybių įsiterpė ir į taikomosios dekoratyvinės dailės sritį.

Deja, apie daugelį privačių XVII–XVIII a. liejyklų žinomas tik pats jų buvimo vieno ar kito ATR magnato rezidencijoje faktas¹, o ką jau bekalbėti apie jose nulietus dirbinius, kurie, jei ir išliko, dažniausiai būdavo nesignuoti.

Išimtis – kunigaikščių Radvilų rezidencija Nesvyžius. XVI a. pabaigoje – XVII a. pirmojoje pusėje čia veikė reikšmingiausia visoje ATR privati liejykla, o nuo XVI a. 9-ojo dešimtmečio iki Antrojo pasaulinio karo – didelis privatus ginklų arsenalas, anuometine kalba – ceikhausas. Apie liejyklą šiandien žinoma nedaug – apytikrės intensyviausios jos veiklos datos, žymiausio tuo metu dirbusio liejiko pavardė ir gražiausi kūriniai, dar šis tas. Užtat palyginti neblogai dokumentuotas Nesvyžiaus arsenalas: laimingų aplinkybių dėka išliko kelios dešimtys jo turto inventorių ir kitų raštų, o svarbiausia – mūsų dienas pasiekė ne toks ir mažas jame buvusių meniškų militarijų skaičius – tegu tai tik menki trupiniai jų rinkinio, kažkada buvusio Radvilų pilyje, nes liejiniai įvairiu laiku buvo ištašyti bene po trejetą ar ketvertą šalių bei įstaigų. Tačiau iš kur buvo pasigrobta dauguma objektų, pirmiausia artilerijos pabūklų, galima sužinoti iš ant jų nulietų signatūrų bei inskripcijų (kaip žinia, dalis

¹ Pasak lenkų istoriko Kazimierzo Gierdziejewskio, be Radvilų įmonės Nesvyžiuje, veikė Liubomirskių įsteigta liejykla Visniče, Jędrzejaus Potockio liejyklos Pševorske, Podhorcuose, Sambože ir Stanislavove, Rzewuskiu – Rozdole ir Sieniawskių – Lvove (žr. Gierdziejewski 1954: 114).

sunkiųjų pabūklų būdavo gausiai ir išraiškingai ornamentuojami ne tik augaliniais, gyvūniniais ir kitokiais ornamentais, bet ir užrašais, todėl tapdavo svarbiais informacijos šaltiniais). Nesvyžiaus militarijų dalį galima laikyti ne tik karo padargais, bet ir dailės objektais, kurie liudija LDK liejybos techninį bei meninį lygį, čia dirbusių meistrų ir pačių užsakovų estetines nuostatas ir skonį.

Tad Nesvyžiaus liejykla ir arsenalas teisėtai turi dominti ir dailės istoriką. Juo labiau kad apie jų menines vertybes lietuvių kalba tėra paskelbta vos keliolika eilučių ir pora iliustracijų bendro pobūdžio veikaluose². Visos kitos publikacijos, kurių taip pat nėra daug, – kitakalbės, dar ir gerokai senstelėjusios, nes laikas pakoregavo jose išdėstytus teiginius apie aptariamų liejinių skaičių, saugojimo vietas ir būklę. Be to, tik konstatuojama, jog tie karo reikmenys yra meniški, tačiau plačiau nenagrinėjama kodėl ir kuo. Vadinas, palikta atvira erdvė pažvelgti į grėsminguosius liejinius menotyrininko akimis, o sukauptos publikacijos ir išlikę niekieno kruopščiau netyrinėti Nesvyžiaus arsenalo dokumentai leidžia šiek tiek papildyti žinias apie jo egzistenciją ir likimą.

Publikacijų apie Nesvyžiaus liejybą nedaug ir jos dvejopos. Vienos – tai keliautojų patirtų įspūdžių užrašai, kuriuose siauriau ar plačiau paminėtas arba šiek tiek ir apibūdintas Nesvyžiaus arsenalas; juose daugiausia atsispindi autorių emocijos matant, kaip menksta ir nyksta buvusi puiki magnatų rezidencija ir grėsmingų pabūklų reprezentuojama jos galia³. Kiti, svarbesni, spausdinti šaltiniai – tai XX a. pradžioje atskirais straipsniais⁴ arba bendro pobūdžio veikalų skirsniais⁵ paskelbti gražiausių Nesvyžiaus arsenalo objektų apibūdinimai arba kataloginiai aprašymai, kuriuose perpasakojami, papildomi naujais duomenimis ir patikslinami ankstesnių autorių išdėstyti teiginiai. Išsiskiria Nesvyžiui skirtas skyrius žinomoje etnografo Michała Brensztejno apybraižoje apie buvusios LDK liejybą⁶. Čia liejinių apibūdinimai yra išsamesni ir tikslesni nei kitose publikacijose – mat juos apybraižos autoriui (atrodo, neturėjusiam galimybių savo akimis pamatyti Nesvyžiaus pabūklų) pateikė autoritetingas specialistas – Varšuvos pilies rinkinių direktorius Mieczysławas Treteris, kurio žinioje XX a. 3-iajame dešimtmetyje buvo atsidūrusi Nesvyžiaus arsenalo liejinių dalis⁷. Įsidėmėtini kai kuriuose publikacijose paskelbti gražiausių objektų piešiniai, kuriuos dar XIX a. atliko keli lenkų dailininkai: Józefas Tadeusz Półkowskis (1850) ir Heliodoras Władysławas Gumińskis (1867), palikdami vertingus vizualinius dokumentus.

Vis dėlto įdomiausi, vertingiausi ir lig šiol Nesvyžiaus liejybai tirti beveik nepanaudoti šaltiniai yra jo arsenalo turto inventoriai. Kelios dešimtys jų atsidūrė Varšuvoje,

2 Adomonis, Čerbulėnas 1987: 172.

3 Czapski; Czołowski; Syrokomla (Kondratowicz) 1853: 85–87.

4 Ehrenthal 1900–1902, sąs. 5: 142–145; sąs. 6: 221–226; Bersohn 1904: 9–27; Kołaczkowski 1888.

5 Gierdziejewski 1954: 114–117; Górski 1902: 181.

6 Brensztejn 1924: 30–39.

7 Ten pat: 166.

Senųjų aktų archyve (*Archiwum Główne Akt Dawnych*)⁸, kai kas saugoma ir Lenkijos karo muziejaus (*Muzeum Wojska Polskiego*) archyve bei kartotekoje. Šio muziejaus ekspozicijoje puikuoja ir bent kelios dešimtys pačių išraiškingiausių Radvilų rezidencijos arsenalo vertybių. Tad pasinaudojus pačiu autentiškiausiu šaltiniu – Nesvyžiaus ceikhauso egzistavimo metu surašytais dokumentais – ir galimybe (už tai šio rašinio autorė nuoširdžiai dėkoja MWP vadovybei ir ypač fondų saugotojui p. Pawelui Żurkowskiui) atidžiai apžiūrėti pačius kūrinius, juos fotografuoti, kopijuoti inskripcijas bei ornamentus, galima pamėginti kur kas plačiau nei pirmtakų publikacijose papasakoti apie šiuos bene svarbiausius LDK sunkiosios liejybos šedevrus, jų kiekybinę kaitą, „migraciją“ ir dabartinę priklausomybę. Be to, atrodė svarbu pažvelgti į juos būtent kaip į meno kūrinius, tai yra aptarti jų ikonografiją, dekoru motyvus, komponavimo ypatumus, vaizdo kūrimo priemonės. Norisi bent šiek tiek įsivaizduoti, kokia buvo šių sunkiųjų liejinių vieta ir vaidmuo Radvilų rezidencijoje.

Tokie užmojai verčia apie pasirinktąjį objektą pradėti kalbą iš toliau – pačios Nesvyžiaus pilies tvirtovės radimosi pradžios.

Šaltiniuose Nesvyžius minimas jau XIII amžiuje. Labiausiai išsiskleidusios ir ilgiausiai gyvavusios LDK didikų Radvilų giminės Nesvyžiaus-Olykos šakos pagrindinė rezidencija jis tapo prieš 1565 m., Mikalojaus VI Radvilos, praminto Juodoju (1515–1565), laikais⁹. Čia jau būta gyvenvietės ir 1523 m. pastatytos medinės pilies. Tačiau mūrinis gyvenamasis ir gynybinis Nesvyžiaus kompleksas pradėjo formotis tik 1583 m., kai valda po Juodojo mirties atiteko jo sūnui Lietuvos rūmų maršalkai Mikalojui Kristupui Radvilai (1549–1616), žinomam Našlaitėlio pravarde ir pagarsėjusiam savo kelione į Jeruzalę. Statyta dalyvaujant italų architektūros meistrams ir vadovaujantis naujausiais to meto fortifikacijos meno pasiekimais. Kompleksą sudarė kelios sąlyginai autonominės dalys – miestas ir pilis, apsuptos giliu grioviu ir pylimu. Svarbūs pilies saugumui buvo ir šliuzais pakeliami upės Ušos vandenys¹⁰. Įvažiavimus į miestą ir iš jo į pilį žymėjo mūriniai vartai su bokštais (Pilies, Slucko, Klecko, Vilniaus etc.). Taisyklingai suplanavus gatves, miesto planas tapo artimas kvadratui; jo vidurinę dalį užėmė plati aikštė su rotuše ir prekyvieta, į kurią suėjo pagrindinės miesto arterijos. Galima numanyti, jog miesto siluetai buvo svarbūs ne tik minėtieji vartų, bet ir naujai Našlaitėlio Nesvyžiuje pastatydintų bažnyčių¹¹, kitų reikšmingų statinių bokštai.

Mūrinė Nesvyžiaus pilis buvo pastatyta 1583 m. truputį atokiau nuo miesto. Iš 1613 m. T. Makovskio raižytos graviūros matyti, jog tai itališko tipo kvadratinio

8 AGAD AR. Dz. XXVI.

9 Kotlubajus 1995: 161–169.

10 Чантурія 1982: 70–71.

11 M. K. Radvila Našlaitėlis fundavo ir aprūpino parapinę Nesvyžiaus bažnyčią, vieną gražiausių visoje LDK, taip pat fundavo bernardinų bažnyčią ir vienuolyną, Šv. Benedikto ordino vienuolių bažnyčią ir vienuolyną, ant kalvos netoli miesto pastatydino Šv. Mykolo bažnyčią (žr. Kotlubajus 1995: 229–230).

plano bastioninė pilis. Ją supo Ušos bei gilaus gynybinio griovio vandenys ir aukšti (pasak šaltinių – 20 m aukščio) pylimai – *kurtinos*. Kvadrato kampuose – trikampaiais masyvais iškišti išorėn bastionai, skirti gynybai šonine ugnimi (beje, jų atsiradimą Vakarų Europos pilių gynybinėse sistemose kaip tik ir lėmė artilerijos išpopuliarėjimas). Vienintelis įvažiavimas iš miesto buvo vartai ir per gynybinį griovį permestas tiltas, kuris, reikalui esant, galėjo būti pakeliamas ir pilis paverčiama visiškai uždara ir iš niekur neprieinama sala.

Visi tie įtvirtinimai supo ir saugojo kunigaikščio rūmus ir dar kelis ūkio bei gynybos reikalams skirtus korpusus, sudariusius lyg kokį vidinį „kiemą“¹².

Nesvyžiaus pilyje kelios Radvilų kartos buvo sukaupusios didžiulį istorinių bei meninių vertybių lobyną. Vieną reikšmingiausių jo dalių – įvairių rūšių ir paskirties militarijų rinkinį – Mathiasas Bersohnas 1904 m. taip apibūdino: „Niekas negalėjo prilygti ir kažkada puikiam pilies arsenalui su visų rūšių kertamaisiais ir šaunamaisiais ginklais, o ypač – seniausios epochos geležinėmis ir bronzinėmis patrankomis, kurių 1658 metais buvo galima priskaičiuoti iki šimto įvairaus dydžio vienetų, pasižyminčių grakščia forma ir gausios ornamentikos įvairove“¹³. Patrankų skaičių autorius nurodė galbūt remdamasis kokiais nors to laikotarpio dokumentais, bet, ko gero, kartu su kitais šaunamaisiais ginklais. Mūsų aptiktuose AGAD AR saugomuose Nesvyžiaus pilies vertybių sąrašuose artilerijos pabūklų išvardyta kur kas mažiau. Pavyzdžiui, vieneriais metais anksčiau, nei nurodo M. Bersohnas, surašytame „Didesniųjų ir mažesniųjų patrankų Nesvyžiaus pilies tvirtovėje ir ceikhauze sąrašė“ išvardyti tik 37 bronziniai ir du geležiniai pabūklai¹⁴. Žinoma, neatmestina prielaida, jog XVII a. viduryje vykstant nuolatiniam karams, kuriuose aktyviai dalyvavo Nesvyžiaus majorato savininkai (ypač Mykolas Kazimieras Radvila, kurio liepimu 1657 m. buvo surašytos patrankos), dalis sunkiosios ginkluotės galėjo ir susprogti, ir tapti karo grobiu, dalis – būti permesta į kitas Radvilų pilis, todėl Nesvyžiuje jų sumažėjo (kiti, vėlesni, dokumentai atskleis, kaip Nesvyžiaus pabūklai buvo vežiojami iš vietos į vietą, vis dažniau tapdami svetimųjų grobiu ir „žaliava“ jų varpams ar ginklams nulieti).

Tačiau dabar pateiksime keletą kitų duomenų, kuriuos apie Nesvyžiaus arsenalo patrankas galima sužinoti iš minėtojo 1657 m. ir kitų dokumentų. Pavyzdžiui, apie tai, kiek tuo metu pilyje buvo autoriaus minimų geležinių pabūklų, kurie, kaip žinia, buvo bronzinių pirmakiai.

1636-ųjų rugpjūtį, kaip liudijama to laiko dokumente, Nesvyžiaus arsenale bebuvo dvi „senovinės geležinės patrankos“ ir 9 mažos geležinės mortyrėlės¹⁵. Geležiniai

12 Чантурія 1982: 71–72; *Архітэктурa Беларусі* 1993: 367–368.

13 Bersohn 1904: 9–10.

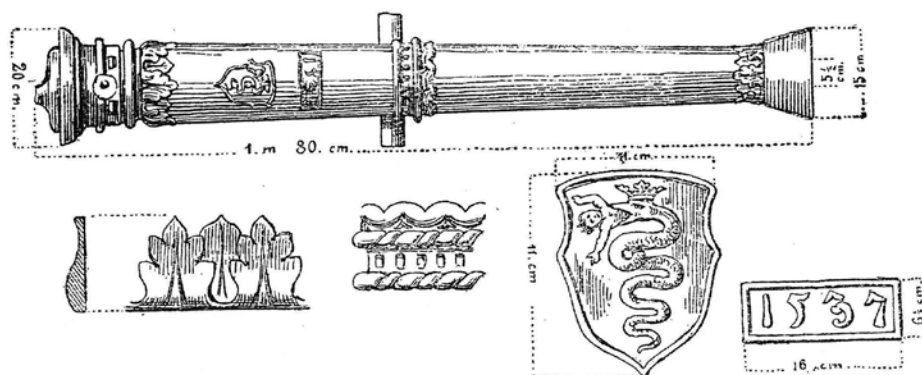
14 Spisanie Armaty wieszney y mnicyszey na Fortecy y w Cekhauzie Zamku Niešwieskie~ zostawiajacy po śmierci Je~ Msci Pana Jerze~ Zagorskiego Gubernatora Bywsze~ Nieswies, z rozkazania Ich MM Panow [nejskait.] Jasnie oswieconego Xięcia JWM Pana Podczaszego W. Xstwa Litt. <...> Roku 1657 Mca Marca, szostez~. *AGAD AR*. Dz. 52. S. 11–12

15 Spisanie Rzeczy Zamku Nieswizki <...> Roku 1636 dnia 3Augusti. *AGAD AR*. Dz. 52. S. 11–12.

pabūklai nebuvo itin patvarūs, o jų puošybą sudarė tik įvairiai sugrupuoti iškilūs žiedai, turėję konstrukcinę ir šiokią tokią dekoratyvinę reikšmę. Kad geležinės patrankos prieš kelias dešimtis metų sudarė kur kas didesnę LDK pilių pabūklų dalį, galima suprasti, pavyzdžiui, iš Biržų arsenalo inventoriaus: 1619 m. čia dar buvo saugomos, tikriausiai ir naudojamos, 4 didelės ir net 27 mažos geležinės patrankos¹⁶. O jau 1681 ir 1741 metų Nesvyžiaus patrankų sąrašuose tėra tik po vieną geležinę patranką – atrodo, kad ne tą pačią¹⁷. Geležį iš pabūklų liejybos XVIII a. išstūmė bronzą, daug patvaresnę ir plastiškesnę medžiagą, suteikusi ginklams naujų techninių ir estetinių ypatumų.

Kruopštesni Nesvyžiaus raštininkai pasistengė šį tą daugiau pasakyti apie kiekvieną inventorinamą pabūklą. Pavyzdžiui, 1657 ir 1681 metų sąrašuose pirmiausia nurodyta kiekvienos patrankos buvimo vieta pilyje; tai praverčia mėginant įsivaizduoti, kokį vaidmenį šie ginklai atliko gynyboje ir bendrojoje statinio kompozicijoje. Daugelyje dokumentų pažymėta pabūklo kategorija, titulas, jeigu toks yra, kai kurios kitos individualios ypatybės. Tai vėlgi leidžia daryti kai kuriuos apibendrinimus ir išvadas.

Pasak inventorių, Nesvyžiuje būta ir vyresnių už mūrinę pilį patrankų. Seniausioji įregistruota 1657 m. inventoriuje, kuriame pagal ankstyvąją pabūklų nomenklatūrą pavadinta „puspatranke“ (*półdzialek*). Ji datuota 1537 m., laikotarpiu, kai rezidencijos savininku buvo Juodojuo pramintas Mikalojus Radvila (1515–1565). Ant jos vamzdžio, pasak dokumento, yra skydas su vaiką ryjančio žalčio atvaizdu – Sforcų herbiniu ženklu, aukščiau – ginklo nuliejimo data, aprėminta stačiakampiu horizontaliu rėmeliu (1 pav.). Pabūklą reikėtų priskirti prie gana santūriai dekoruotų šios paskirties liejinių, nes, be herbo ir datos užrašo, yra tik kelios vamzdį trijose

1 pav. Nežinomas liejikas. Patrankos vamzdis su Sforcų herbu, 1537. Bronza, liejimas (MWP)

¹⁶ Regestr Armaty y inszych rzeczy w Cehauzie Xiążęcia J^o Msci Bierzenskim w roku teraznieyszym 1619. *AGAD AR.* Dz. XXVI. Nr. 19. L. 2.

¹⁷ Inwentarz spisany w Ceikhawsie Zamku Nieswieskiego Roku 1681: dnia 22 Xbraiū się w sobie na ten czas ma. *AGAD AR.* Dz. XXVI. Nr. 103. L. 2.; Regestr armat, amunicji i innej broni znajdujācej się w zamku Nieswieskim 7 sierpnia 1741. *AGAD AR.* Dz. 312. L. 1.

vietose apjuosiančios reljefinių „sauso“ akanto lapų eilutės. Tačiau visi šie kuklūs ornamentai ir identifikatoriai liudija gerą nežinomo liejiko (italo?) skonį ir savo amato išmanymą.

Visas ilgas šios patrankos „gyvenimas“ buvo permainingas, o radimasis Nesvyžiaus pilyje mįslingas. Herbas rodo liejinio ryšį su karaliene Bona, tačiau kokį? Ar tai dovana Radvilai, skirta jo senosios, medinės, pilies gynybai ir puošybai? Ar dovana karalienei, kuri jai gal ir neatiteko? Pasak 1657 m. inventoriaus, jo sudarymo metu patranka stovėjo vadinamojo Bernardinų kalno pusėje, vamzdis buvo pritvirtintas ant paprasto lafeto be ratų. Vėliau, berods XIX a. pradžioje, senoji patranka kartu su 31 kita buvo slepiama rūsyje po žemėmis, tačiau Rusijos kareiviai jas iš ten ištraukė, surašė, sąrašo kopiją jų vadai nusiuntė Antanui Radvilai¹⁸. Pabūklas taip ir nesugrįžo į Nesvyžių, bet, kaip ir dauguma kitų šios LDK vietovės militarijų, buvo atsivežtas į Lenkiją ir saugiai įkurdintas MWP ekspozicijoje.

Minėtini ir kai kurie kiti senieji pabūklai, spėjama, puošę ir gynę medinę Nesvyžiaus pilį. Nors buvo sukurti tikriausiai ne jos liejykloje, bet laikyti Radvilos arsenale, o ilgesnį ar trumpesnį jų buvimą ten liudija kai kurie istoriniai šaltiniai.

Lenkų istorikas Władysławas Łoziński teigė, kad Radvilos pilies ceikhauze „dar buvo likusi net 21 garsaus Lvovo liejiko Lenharto Herlio darbo patranka <...> ir kad tarp jų buvo tikrų liejybos šedevrų, prilygstančių didžiausių italų bei vokiečių meistrų darbams“¹⁹. Toks didelis objektų kiekis galėtų kelti mintį, kad jie buvo gaminti vietoje, tai yra Nesvyžiuje, kad liejykla čia galėjo būti įrengta ir pradėti veiklą dar XVI a. viduryje pasikvietus spėjusį pagarsėti Lvovo meistrą. Tačiau dabar AGAD AR esami dokumentai nepatvirtina šio meistro darbo Nesvyžiuje fakto ir to, kad kuris nors inventoriuose įrašytas pabūklas būtų lietas L. Herlio. Matyt, šaltiniai, kuriais tyrėjas grindė savo teiginius, yra arba žuvę kartu su Radvilų archyvo dalimi, arba slypi kažkuriame kaimyninės šalies dokumentų fonde. Lvove Lenhartas Herlis, kurį lenkų tyrėjai vadina Leonardu Herle, nors kūrinių signatūrose vardas ir pavardė įrašyta kitaip, šis liejikas darbavosi bemaž tris dešimtmečius (nuo 1544 iki pat mirties 1572 m.)²⁰; tenykščiam arsenale eksponuojami jo lietu pabūklų vamzdžiai²¹.

M. Bersohnas savo 1904 m. publikacijoje²² apibūdino penkis pabūklus, kuriuos pagal signatūras, herbus ir kai kurias plastines ypatybes laikė L. Herlio kūriniams, tuo metu dar buvusiais Nesvyžiaus pilyje. Vis dėlto atrodo, jog tokie tėra trys; du iš jų signuoti, trečiasis pasižymi L. Herliui itin būdinga kompozicija ir plastine modeliuote.

18 Opisanie w Zamku Xięcia Radziwiłły przy odbywającej się robocie znalezionych w Sklepie, wykopanych z Ziemi Harmat 9bra~ 6° D~ 1819 Ru. *AGAD AR*. Dz. XXVI. Nr. 943. L. 1–4.

19 Łoziński 1921 7: CXC VII.

20 Badecki 1932: 3, 27.

21 Lvovo arsenalo eksponatų aprašymai ir fotonuotraukos. Lvovas, 2008 (G. M. Martinaitienės asmeninis archyvas).

22 Bersohn 1904: 14–18.

Visi šie vamzdžiai liekni ir grakštūs, gana kompaktiški, nes neturi kituose pabūkluose būtinų ašų – „delfinų“ bei „kekės“; storgaliai užbaigti tik laiptuotais kūgiais.

Daug lygių, glotnių paviršių. Funkcines atkarpas atskiria ir pabrėžia tik pavieniai arba sudvejinti iškilių rumbelių žiedai. Reljefai sutelkti daugiausia storgalyje, viršutinėje geriausiai matomoje plotmėje, ir neužslenka ant cilindro šonų, kaip kad būna itin išgražintuose, daugiau reprezentacijai nei kovai skirtuose pabūkluose. Inskripcijos, herbai išdėstyti aiškiai ir racionaliai, jų tik tiek, kiek reikia, kad būtų lengvai nustatomas liejinio užsakovas-savininkas, atpažįstami jo ir pagaminimo vietos simboliai, data. Visi šie komponentai pabrėžia funkcines liejinio dalis, nestelbia jo pirmutinės ir svarbiausios – pabūklo – paskirties (2 pav.).

2 pav. Lenhart Herl (?). Lvovo liejykla. Patranks vamzdis, 1541. Bronza, liejimas (MWP)

Kad šie liejiniai sukurti pačiame Llove, rodo šio miesto herbai, įkomponuoti vamzdžio storgalio atkarpoje, paprastai vadinamoje dugnine dalimi. Kiekviename pabūkle šis miesto, o kartu ir liejyklos simbolis – heraldinis liūtas tribokštės pilies vartų arkoje – pavaizduotas vis kitokios formos skydelyje arba apskritame medalione. Truputį įvairinamas inskripcijų eilučių skaidymas.

Laikui bėgant, L. Herlio kūriniuose daugėjo vaizdinių komponentų – antropomorfinių bei zoomorfinių simboliškai svarbių motyvų, šūksnių, kurie šio meistro darbuose neretai būna maldingi ir neįkyriai pamokantys. Pavyzdžiui, ant 1541 m. datuoto kūrinio yra nulietas užrašas lenkų kalba „DOBRA TO OBRO / NA S KIM PAN BVG / IEST 1541“; ant 1556 m. sukurto vamzdžio – „FELIX CIVITAS O / VES PROVIDET B / ELLA S TEMPORE / PACIS“ (Laimingas miestas, kuris taikos

metu numano karą), signatūrų įrašas vokiečių kalba: „LENHART HE / § RL § HAT MICH § GOS / SEN.“

Vis dėlto hipotezę, kad liejykla Nesvyžiuje galėjo būti įrengta ir intensyviai veikė ne XVI–XVII a. sankirtoje, kaip dažniausiai teigiama literatūroje, o keliais dešimtmečiais anksčiau, verčia kelti dokumentuose įrašytos kai kurių pabūklų sukūrimo datos. Minėtame 1657 m. sąrašė išvardyta net trylika 1576-aisiais ir devynios kitais, tai yra 1577 m., nulietos patrankos²³. Mažai tikėtina, kad toks sunkiųjų pabūklų skaičius buvo užsakytas kažkokiais kitai liejyklai ir iš toli atridentas į Nesvyžių nuolatinės grėsmės sąlygomis. Tačiau logiška, jog pilyje aktyviai ruošiantis gynybai, dar 8-ajame XVI a. dešimtmetyje galėjo būti įrengta liejykla ir atsivežtas liejikas. Gal tai Steffanas Bornikelis? 1657 m. sąrašė aptinkamas vienas 1577 m. datuotas pabūklas „*Lania Borniklowego*“. Dvi skirtingo dydžio S. Bornikelio darbo patrankos yra pabūklų, kuriuos „Maskvos caro armijos generolas Volchonskis 1707 m. pagrobė iš Slucko“, sąrašė. Nurodytas ir to Bornikelio (čia rašoma *Bernikiel*) vardas – Stefan²⁴. 1717 m. iš Lachvos upės buvo išgraibyotos dar 1706 m. švedų pasigrobtos ir joje paskandintos Nesvyžiaus patrankos, iš kurių net keturios su savininką ir liejiką nurodančiomis inskripcijomis: „*Nikolay Christoforus Radziwilt Dei gratia Dux in Olyka et Nieswiz Comes in Szidlowiec ac Mirh etc. Ano 1576*“ ir „*Steffan Bornikel gos mich*“²⁵. Taigi į Nesvyžiaus ir visos LDK liejybos istoriografiją tenka įrašyti lig šiol joje nežinotą liejiko Stefano Bornikelio pavardę²⁶, o dokumentais paliudytos sutampančios liejinių datos verčia daryti nors ir atsargią, bet pakankamai pagrįstą prielaidą, jog privati Radvilos Našlaitėlio liejykla aktyviai veikė Nesvyžiuje jau XVI a. 8-ajame dešimtmetyje.

Vis dėlto Radvilų įmonę labiausiai išgarsino XVI a. pabaigoje – XVII a. pradžioje sukurti liejiniai, žymėti meistro Hermano signatūra, arba jam priskiriami sprendžiant iš stilistikos ypatumų.

Apie šį liejiką žinoma tik tiek, kiek „praneša“ patys jo nulietų patrankų vamzdžiai: kad nuliejo juos 1599–1602 m. (tad Nesvyžiuje darbavosi vos trejetą metų) ir kad buvo puikus savo amato žinovas – nemažai išmėginimų patyrę jo liejiniai išlaikė savo formų grožį ir plastinę išraišką. Sprendžiant iš vardo ir pavardės, meistras tikriausiai buvo vokietis, galima spėti, kad savo amato mokėsi anuomet liejyba garsėjusioje Prūsijos kunigaikštystėje. Nežinomos jo gyvenimo datos ir ką veikė palikęs Nesvyžių.

23 Spisanie Armaty <...> Roku 1657 Msca Marca szoste. *AGAD AR. Dz. XXVI. Nr. 80. L. 1.*

24 Specyfikacya Harmaty Spizowey Zobraney w Slucku przez Xcia Jmsci Wolchonskiego Generala Woysk Cara Jmsci w Roku 1707. *AGAD AR. Dz. XXVI. Nr. 155. L. 1.*

25 Registr Armat Zamku Nieswiskiego <...> Zabraných przez szwedów w roku 1706, ktore zatopiono w Lachwie, a w roku 1717 Diebus Junij z wody wybranych y do zamku Nieswiskiego przyprowadzonych. *AGAD AR. Dz. XXVI. Nr. 169. L. 1.*

26 Teodoro Narbuto užrašuose yra žinutė apie įdaužtą ar įskilusį varpą, kurio antvarpyje yra inskripcija *Stefen Bornikel hat mich gegossen.* ir 1586 m. data. Varpas 1850 m. iš Šalčininkų atgabentas į Eišiškes ir padėtas bažnyčios rūsyje (Narbutt Teodor. *MAVBR RS. F 9–1936–1940*).

Jeigu, kaip teigia kai kurie autoriai²⁷, jo darbo yra ir du ažūriniai varpai, apie kuriuos kalbėsime truputį vėliau, galima sakyti, jog H. Moltzfeltas buvo universalus meistras, kaip ir kiti pagrindiniai to meto liejikai.

AGAD AR saugomuose Nesvyžiaus arsenalo inventoriuose neaptikta šio meistro pavardė; surašyti tik pabūklų titulai (šiuolaikinis skaitytojas kai kada titulu gali palaikyti ir tos ar kitos patrankos įvardijimą anuometinėje artilerijos sistemoje, tokį kaip, pavyzdžiui, Slibinas ar Sakalas²⁸). Jie itin vaizdingi ir „literatūriški“: nemaža dalis šių titulų yra antikinių mitų herojų vardai ar tam tikrų sąvokų pavadinimai. Antai 1636 m. sąrašė keturių patrankų serija apibendrintai pavadinta „Keturi elementai“²⁹. *Aer* (Oras), *Ignis* (Ugnis), *Aqua* (Vanduo) ir *Ferra* (Geležis) tituluoti pabūklai, sprendžiant iš pastabos kitame inventoriuje, iš Nesvyžiaus buvo nugabenti į Slucką ir 1681 m. sugrąžinti atgal³⁰. Vėlesniuose dokumentuose šie „Keturi elementai“ jau nebeįvardyti, o gal pervadinti kitais pavadinimais pagal naujos artilerijos sistemos reikalavimus. Galima neabejoti, kad jų puošyboje kaip nors buvo įvaizdinti šie titulai, nes XVII a. pabaigoje vis intensyvėjo reprezentacinių, tai yra skirtų rezidencijų puošybai bei savininkų šlovinimui, pabūklų kūryba.

Abiejuose minėtuose dokumentuose išvardytos patrankos, kurias, sprendžiant iš datų ir dalinai iš pabrėžtinai „antikinių“ titulų, jau galima laikyti H. Moltzfeldo ir / ar jo vadovautos liejyklos kūriniais. Jei neatsiras kitų sąrašų, sudarytasis 1636 m. bus pirmasis, kuriame paminėtos mitinių būtybių vardais tituluotos patrankos: Chimera, Slibinas (*Smok*), Hidra, Kirkė (*Cyrces*), Cerberis (*Cerberus*) bei Papūga (*Psittacus*) ir keletas tokių, kurių titulai kildintini iš gamtos, kai kurios – iš kosminio pasaulio: tai Pelėdžiukė (*Sofka*), vėliau pervadinta Naktimi (*Noctua*), Kekė (*Grono*), pervadinta Vynuogynu (*Winogrod*)³¹. 1657 m. sąrašė „mitinių“ grupę dar papildė Salamandra, „gamtinių-kosminių“ grupę – Krokodilas ir Kometa (*Cometa*). Tais pačiais metais atsirado ir paskui nuolat daugėjo krikščionių šventųjų vardais tituluotų pabūklų – visi keturi evangelistai šventieji Jonas, Matas, Morkus ir Lukas, šv. Jurgis (*Georgius*)³². Pastarųjų grupę 1681 m. inventoriuje papildys patrankos šv. Jurgis (*Jerzy*), šv. Mykolas

27 Gierdziejewski 1954: 115.

28 XVI a. ir XVII a. pirmųjų dešimtmečių Abiejų Tautų Respublikos artilerijos sistema buvo gana paini ir sudėtinga. Visi pabūklai buvo skirstomi į „eilinius“ (*ordynalne*) ir „ypatingus“ (*ekstraordynaryjne*). „Eiliniai“ dar buvo skirstomi į „teisėtus“ (*legitymy*) ir „bastardus“ (*neteisėtus*). Iš tikro egzistavo trys pabūklų grupės: 1) eiliniai teisėtieji, 2) eiliniai bastardai ir 3) ypatingieji. Kiekviena grupė turėjo po dešimt analogiškų kalibrų. Eilinius teisėtuosius sudarė kolubrinos (Slibinas, Gyvatė, Žaltys), falkonai (didysis, vidutinis ir mažasis Sakalas) bei mažieji (Driežas, Širšinas ir Svirplys). Eiliniai bastardai turėjo daugmaž tokius pat pavadinimus, tačiau jų vamzdžiai buvo trumpesni (žr. *Muzeum Wojska Polskiego* 1968: 54–55).

29 Spisanie Rzeczy Zamku Nieswizki <...> Roku 1636 dnia 3 Augusti. *AGAD AR*. Dz. 52. S. 11.

30 Inwentarz spisany w Ceikawsie Zamku Nieswieskiego Roku 1681: dnia 22 Xbraiř sie w sobie na ten czas ma. *AGAD AR*. Dz. XXVI. Nr. 103. L. 2.

31 Ten pat: 11.

32 Spisanie Armaty wielszey y mnieyszey <...> Roku 1657 Mca Marca szoste. *AGAD AR*. Dz. XXVI. Nr. 80. L. 1–3.

(*Michał*), šv. Rapolas (*Raphael*)³³, 1741 m. registre – šv. Kristupas (*Christophorus*), šv. Kazimieras (*Casimir*) ir šv. Mikalojus (*Nicolaus*)³⁴.

Kai kuriuose dokumentuose dar įrašyta, jog dauguma šių „tituluotų“ pabūklų turi inskripcijas su Mykolo Kristupo ar Stanislovo Radvilų, Abiejų Tautų Respublikos valdovo vardais, titulais bei herbais, tačiau meistro H. Moltzfeldto žymę bus galima aptikti tik ant pačių pabūklų ir tai tik dviejų.

Stokojant dokumentų, neįmanoma nustatyti visų peripetijų, kurias H. Moltzfeldto ir kiti Nesvyžiaus pabūklai patyrė per karus su švedais, maskvėnais ir tada, kai valstybė atsidūrė visiškoje pastarųjų valioje. Štai keli dokumentais paliudyti pavyzdžiai. 1619 m. į Radvilams priklausiusios Biržų pilies ceikhauzą buvo, matyt, kaip pagalba „šviežiai iš Nesvyžiaus atvežtos“ patrankos Meliuzina ir Hidra³⁵. Tarp 1706 m. švedų nuskandintų (1717 m. išgriebtų) patrankų buvo ir trejetas H. Moltzfeldto kūrinių: Hidra, Cerberis bei Pelėdžiukė³⁶. Pasak M. Brensztejno, 1915 m. septynetas H. Moltzfeldto pabūklų, išskyrus kur kas anksčiau švedams pakliuvusią Meliuziną, nors jie tebebuvo teisėta Radvilų pilies nuosavybė, prievarta išgabenti į Rusiją – atseit gelbstint juos nuo atslenkančios vokiečių armijos. 1922 m. sovietų valdžia šiuos pabūklus atidavė Lenkijai, kuri juos laikė Varšuvos Karalių pilyje³⁷. Antrojo pasaulinio metais su daugybe kitų vertybių jie vėl atsidūrė Rusijoje, iš kurios pasirėmusi turto grąžinimo (*revindikacijos*) sutartimis Lenkija 1948 m. išsireikalavo H. Moltzfeldto liejinius³⁸.

Yra žinomi išlikę aštuoni signuoti arba numanomi H. Moltzfeldto darbo patrankų vamzdžiai. Daugelis jų eksponuojami MWP Varšuvoje (Hidra, Chimera, Papūga, Kirkė ir Pelėdžiukė)³⁹. Meliuzina laikoma Stokholmo *Kunqliga Armémuseum*, du apdaužyti ir ugnies gerokai aptirpdyti vamzdžiai Cerberis bei Vynuogynas tebėra Rusijoje, Sankt Peterburgo Artilerijos, karo inžinerijos bei ryšių muziejuje. Jie neabejotinai yra tie patys, kuriuos Janas Samekas dar 1984 m. laikė žuvusiais Antrojo pasaulinio karo metu⁴⁰.

Šiuos garsiausius Nesvyžiaus liejyklos ir jos didžiausio meistro kūrinius verta apibūdinti smulkiau vien dėl jų plačios inskripcinės ir ornamentinės programos, įkūnytąs

33 Registr Armat Zamku Nieswiskiego zabranych przez szwedow w Roku 1706, ktore zatopiono w Lachwie, a w roku 1717 Diebus Junij z wody wybranych y do zamku Nieswiskiego przyprawdzonych. *AGAD AR. Dz. XXVI. Nr. 169. L. 1–2.*

34 Registr armat, amunicji i innej broni znajdujĄ się w zamku Nieswieskim 7 sierpnia 1741. *AGAD AR. Dz. 312. L. 1–2.*

35 Registr Armaty i inszych rzeczy w Cehauzie Xiązecia Jo Msci Bierzenskim w roku teraznieyszym 1616. *AGAD AR. Dz. XXVI. Nr. 19. L. 1.*

36 Registr Armat Zamku Nieswiskiego Zabraných przez szwedów w roku 1706, ktore zatopiono w Lachwie <...>. *AGAD AR. Dz. XXVII. Nr. 169. L. 1.*

37 Brensztejn 1924: 32.

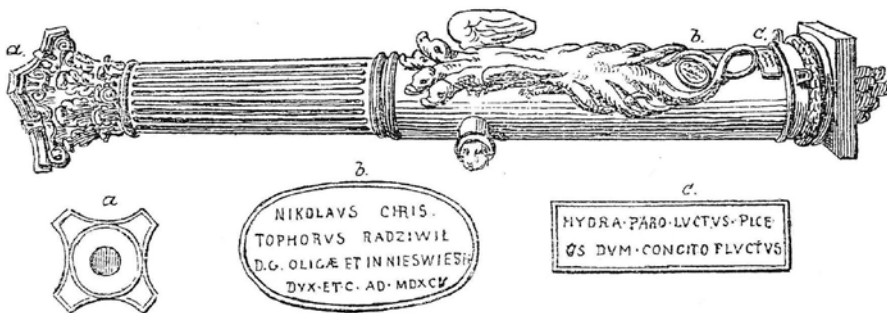
38 *Muzeum Wojska Polskiego* 1968: 59–61.

39 Ten pat.

40 Samek 1984: 108.

stilinga, raiškia skulptūrine plastika. Tuos liejinius galima laikyti ir serija, kurią sieja keli tokie pat įvaizdžiai bei inskripcijos. Tarp pastarųjų svarbiausia – majuskulinėmis literomis surašyta savininko vardo, pavardės ir dalies jo titulų nuoroda „NICOLAVS CHRISTOPHORVS RADZIWIL D. G. OLICAE ET IN NIESWIESH DVX · ETC · A D · MDXCIV“, kurią liejikas stengėsi įvairinti truputį kita jos vieta vamzdyje, matmenimis, šiek tiek kitokiu teksto skaidymu į eilutes, aprėminimo forma ir pagražinimais. Kitas, gana savitas, nuolatinis užsakovo ir savininko identifikacinis ženklas – kiekviename vamzdyje pasikartojantis, netoli žiočių komponuojamas, apskritu laurų vainikėliu arba kaip kitaip aprėmintas Jeruzalės kryžius – Mikalojaus Kristupo Radvilos Našlaitėlio kelionės į Šventąją žemę priminimas. Tyrėjui šis ženklas praverčia, kai reikia patikslinti ar „atpažinti“ objektą, aptiktą kito arsenalo inventoriuose, pilyje ar muziejuje. Jeruzalės kryžius aiškiai rodo, kad objektas sukurtas tik po Našlaitėlio kelionės, tai yra po 1584 m. ir tik Nesvyžiuje.

Tarp datuojamų 1599 m., tai yra ankstyvesniųjų, galbūt pirmųjų Nesvyžiuje H. Moltzfeldo nulietų patrankų pirmiausia minėtina gal pati originaliausia ir žavingiausia HIDRA⁴¹, kurios ir titulas, ir visa kompozicija itin ryškiai atspindi anuomet dar nepaprastai gyvą ir natūralų Renesanso epochos visuomenės ryšį su antikos mitologija bei jos įvaizdžiais. Lernos Hidros, senovės graikų mitinės sparnuotos daugiagalvės pabaisos, personažas kuo geriausiai įvaizdina tai, kuo turi pasižymėti ginklas. Jis visų pirma yra grėsmingas, galingas ir neįveikiamas, kaip ir toji Hidra, kurios kiekviena galva, jei nukertama, atauga dviguba (3 pav.). Liejikas tai perteikia dvejopai – tūrinio meno, tai yra skulptūros, priemonėmis ir šūksniu, kuris dėl lotyniškos kalbos raiškumo atrodo kaip poetinė ištarmė. Pabūklo vamzdis sumodeliuotas kaip antikinė kolona, kurios laibgalis (ginklo žiočių atkarpa) užbaigtas puošniu korintiniu kapiteliu, o liemuo padalytas į dvi dalis. Siauresnioji išvagota ritmingomis kaneliūromis, ant storesnės apatinės pavaizduota išsipleikusi fantastinė, buvusi septyngalvė, bet dviem

3 pav. Herman Moltzfeldt. Nesvyžiaus liejykla. Patrankos „Hidra“ vamzdis, 1599. Bronza, liejimas (MWP)

41 MWP eksponatų aprašymai, fotonuotraukos, atspaudai ir brėžiniai, 2003–2007 m. (G. M. Martinaitienės asmeninis archyvas).

nulūžus, penkiagalve likusi būtybė su sparneliais ir daugeliu įvairiai lyg žalčiai išsiraičiusių uodegų. Inskripcija ovaliame kartuše dar labiau sukonkretina šio įvaizdžio turinį: „HYDRA PARO LVCTVS PICE / OS DVM CONCITO FLVCTVS“ (Hidra: gedulą rengiu, vos tik juodas bangas sukeliu).

Antrojo 1599 m. nulieta H. Moltzfeldto kūrinio CERBERIS⁴², eksponuojamo Sankt Peterburgo Artilerijos, karo inžinerijos bei ryšių muziejuje⁴³, titulas įvaizdintas ir verbalizuotas iš esmės tokiu pat būdu. Į medžio kamieną panašus pabūklo vamzdis, kaip ir Hidros kolona, padalytas į dvi dalis. Storgalis (tai yra dugninė atkarpa) turi atšakas, paviršiaus faktūra imituoja žievę. Plongalį dengiančios banguotos rievės, pasak M. Brensztejno⁴⁴, – tai liepsnos liežuviai, veikiausiai požemio karalystės, pragaro, kurio įėjimą saugo Cerberis, aliuzija. Vamzdis, kaip jau minėta, sužalotas, tikriausiai todėl tokią jo laibgalio faktūrą muziejaus reprezentacinio albumo anotacijų ir eksponatų etikečių autoriai palaikė „liedintu ilgų plaukų atvaizdu“⁴⁵...

Cerberio (gr. *Kerberos*) – trigalvio šuns, senovės graikų mitų budraus ir pikto sargo, – skulptūrinių atvaizdų paskirtis šiame liejinyje keleriopa. Ilgakaklių trigalvių šunelių „puokštės“ yra tarsi rankenos, stiprinančios pabūklo agresijos įspūdį, ir, žinoma, įvaizdina titulą, kurio prasmę perteikia šūksnis „CERBERVS ACRE TONO / DVM DITI MILLIA DONO“ (Cerberis: siaubingai griaudėju, tūkstančius Ditui⁴⁶ dovanodamas). Reikia pridurti, jog į erdvę besitiesiantys šunys reikšmingi ir pabūklo siluetai. Šiaip jau liejikai stengdavosi kurti kuo kompaktiškesnius vamzdžius ir tektoniškas reljefines puošmenas, bet H. Moltzfeldto zoomorfinės figūros yra atsiknojusios nuo konuso, erdvinės, todėl vamzdžio siluetas „iškarpytas“, kontūro linijos judrios ir gyvastingos.

Metais vėliau už apibūdintuosius nulieta KIRKĖ⁴⁷ yra trečiasis pabūklas, kurio titulą įkvėpė antikos mitologija. Tik šiuokart nebuvo kuriamas nimfos, Ajajos salos burtininkės Kirkės, atvaizdas (nebent tai galvutės pavidalo dugninė rankena). Vamzdis suformuotas kaip didžiulė įskilusi jonėninė kolona, suveržta virvėmis, irgi turinčiomis dvigubą – simbolio ir rankenų – paskirtį. Kirkė įvardyta, o jos užburianti ir naikinanti jėga nurodytos tik inskripcijoje „MVRMVRE NON VANO CIRCE / QVOX TANGO PROFANO“ (Kirkė: sunaikinsiu kiekvieną, kuris tik mano įtaigų balsą girdės).

Sudėtingai modeliuotos, puoštės įvijomis kaneliūromis ir vynuogienojais kolonos pavidalas suteiktas ir fantastinės graikų mitų pabaisos Chimeros, Likijos ugnikalnio

42 Nesvyžiaus patrankų Sankt Peterburgo karo muziejuje aprašymai, 2008 m. (G. M. Martinaitienės asmeninis archyvas).

43 Buvęs Artilerijos muziejus (Музей артиллерии), nuo 1965 m. vadinamas Военно-исторический музей артиллерии, инженерных войск и войск связи.

44 Brensztejn 1924: 33.

45 *Военно-исторический музей артиллерии...* : 232.

46 Ditas – mirusiųjų karalystės dievas.

47 MWP eksponatų aprašymai, fotonuotraukos, atspaudai ir brėžiniai, 2003–2007 (G. M. Martinaitienės asmeninis archyvas).

simbolio, vardu tituluotos patrankos vamzdžiui. Kolonos cokolio briaunelėje yra apnykusios autoriaus signatūros ir 1600 m. datos žymės. Skulptūrinis ugnimi spjaudančios Chimeros atvaizdas suteiktas dugno rankenai, jį papildė šūksnis „HOSTEM FLAMMIGERAE CONSVMMVUNT COLLA CHIMERAERAE“ (Priešą naikina sėjančios ugnį Chimeros gerklė).

Šioje „mitologizuotų“ Nesvyžiaus pabūklų serijoje išskirtinė yra MELIUZINA, Stokholmo karo muziejaus eksponatas, kurio prieškariu pasigaminta kopija saugoma Kauno Vytauto Didžiojo karo muziejuje⁴⁸. Nulieta 1602 metais. Jos pavidalas beveik tapatus aprašytajai Kirkei – irgi įskilusi, virvėmis suveržta jonėnų orderio kolona, tik truputį didesnė. Išskirtinė visų pirma tuo, kad joje išlikusi visa autoriaus signatūra: kvadratinės dugno plokštės briaunoje įrašyti autentiški autoriaus vardas bei pavardė ir liejimo vieta: „MET GOTES HVLF GOSS MICH HERMAN MOLTZFELDT ZV NISWISCH“. Titulą paaiškinanti inskripcija taip pat grėsminga: „MELVSINA SONO ET CONFLICTVS LAVDE CORONO“ (Meliuzina: skambu / griaudėju ir šlove vainikuoju kovas). Įdomu, kad pati Meliuzina (pranc. *Mélysine*) yra nebe graikų mitų, bet prancūzų folkloro herojė, pavaizduota kaip sirena – graži moteris su žalčio ar dažniau žuvies uodega. Tai, beje, senovinio Varšuvos herbo heraldinis ženklas; visai gali būti, kad kaip tik todėl Nesvyžiaus pabūklui buvo suteiktas Meliuzinos titulas.

Kitų trijų išlikusių ir H. Moltzfeldtui priskiriamų patrankų titulus būtų galima laikyti įkvėptus gamtos pasaulio, jeigu nenumanytume juos turint kitą, perkeltinę, netiesioginę, šių dienų žmogui net nebesuvokiamą prasmę ir reikšmę. Aiškesnis vynuogienojas, kuris iliustruoja Sankt Peterburgo muziejuje eksponuojamos patrankos titulą⁴⁹ (didesnės ar mažesnės šio vijoklinio augalo atkarpos pavaizduotos ir kai kuriuose kituose pabūkluose). Viena vertus, šis dekoru motyvas itin parankus apvaliai vamzdžio formai pagražinti. Viduramžių, ir ne tik tai jų, dailėje tai labai populiarus, atpažįstamas įvaizdis, vienas iš Kristaus simbolių. Jo naudojimą ginklų puošyboje (ne tik Nesvyžiaus, bet ir daugelyje kitų) tikriausiai irgi įkvėpė antikos kultūra; tai netiesiogiai patvirtina išskirtinai džiaugsminga vynuogienojumi tituluotos patrankos inskripcija: „POCVLA SINT DITIS / NOSTRAE VINDEMIA VITIS“ (Taurės lai būna kupinos dosnaus mūsų vynuogienojų derliaus). Čia ji cituojama remiantis M. Brensztejn šifruote⁵⁰, nes aptirpusiame vamzdžio paviršiuje sunku įžvelgti ne tik šią bei kitas patrankos inskripcijas, bet ir kai kurias Radvilų herbo detales.

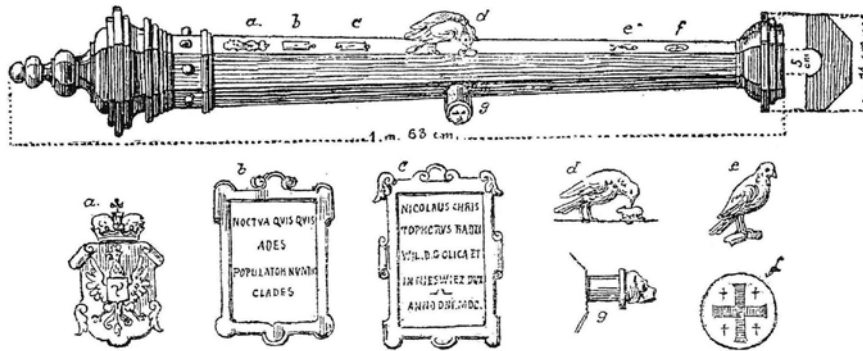
Patranka NAKTIS, iš pradžių vadinta tamsiąją paros dalį simbolizuojančia Pelėdžiuke (*Puszczyk*)⁵¹, išsiskiria kompozicijos ir dekoru paprastumu, dėl kurių gali

⁴⁸ Nesvyžiaus pabūklo „Meliuzina“ aprašymas ir fotonuotraukos *Kunigliga Armémuseum* Stokholme, 2000, 2008 m.; Kauno Vytauto Didžiojo karo muziejaus taikomosios dekoratyvinės dailės eksponatų aprašymai, 1996, 2003 m. (G. M. Martinaitienės asmeninis archyvas).

⁴⁹ Nesvyžiaus patrankų Sankt Peterburgo karo muziejuje aprašymai, 2008 m. (G. M. Martinaitienės asmeninis archyvas).

⁵⁰ Brensztejn 1924: 35.

⁵¹ MWP eksponatų aprašymai (G. M. Martinaitienės asmeninis archyvas).

4 pav. Herman Moltzfeldt (?). Nesvyžiaus liejykla. Patrankos „Naktis“ vamzdis, 1600. Bronza, liejimas (MWP)

kilti ir abejonių dėl H. Moldzfeldto autorystės (4 pav.). Tai link žiočių siaurėjantis briaunotas stulpas smulkiai profiliuotu žiočių apvadu bei dugnu. Įdomiausias turėjo būti dar iki pat XX a. vidurio jį puošusios apskritos formos arba reljefinės pelėdų figūrėlės⁵². Deja, 1948 m. iš Rusijos susigrąžintame pabūkle jau nebebuvo jų formą turėjusių rankenų, išliko tik bareljefinis paukštelio atvaizdas vamzdžio plongalyje.

Kaip šios, taip ir antrosios „paukštišku“ Papūgos titulu apdovanotos patrankos (*Psittacus*) sparnuočių atvaizdai (Papūgoje irgi išlikę ne visi po karo, kelionės į Rusiją ir atgal) pasižymi taiklia jų charakterio pagava, perteikta virtuozišku piešiniu ir apibendrintomis, švelnios šviesokaitos „suminkštintomis“ formomis. Itin dailiai nupieštos ir smulkutės herbų heraldinės figūrėlės, tačiau jos modeliuotos truputį kitaip, kad kontrastingai išsiskirtų iš glotnių vamzdžio paviršių.

Sunku pasakyti, ar pabūklų liejikas pats piešė ir dėliojo visus antvamzdinius dekoru komponentus bei inskripcijų literas; kaip žinia, šalia jo neretai būdavo ir skulptorius dekoratorius, gaminęs puošmenų negatyvus. Veikiausiai H. Moltzfeldtas buvo pakankamai kvalifikuotas ir galėjo atlikti visus reikiamus veiksmus ir darbus. Kelia pasigėrėjimą visų informacinių bei puošybinių detalių išdėstymas vamzdžio konuse, atsižvelgiant į jo formą ir dydį. Reljefo aukštis pasirenkamas pagal detalės svarbą, tačiau tokios formos komponentai visuomet tektoniškai, atitinkantys apskritainį vamzdžio pavidalą. Kitas dalykas yra apvalios formos detalės. Kaip jau minėta, jos turi ne tik puošybines, bet ir praktinę, dažniausiai rankenų, paskirtį, be to, beveik visuomet pabrėžia tam tikras, rumbelių formos žiedais atskirtas viena nuo kitos, vamzdžio dalis.

Šie ir visi kiti šiandien muziejuose saugomi patrankų vamzdžiai yra būdingos žalsvai juosvos spalvos, kokią visuomet ilgainiui įgauna bronziniai liejiniai. Tačiau senajame, 1681 m., Nesvyžiaus arsenalo inventoriuje, kuriuo vis pasiremiamą šiame rašinyje, įrašyta, jog patrankos Kirkė, Papūga, Chimera ir Vynuogynas ištisai, o Cerberis „vietomis“ dažytos (*mieyscami farbowane*), spalvingos (*farbiste*)⁵³. Kaip ir

52 Bersohn 1904: 18, il. VIII; *Muzeum Wojska Polskiego* 1968: 61.

53 Inwentarz spisany w Ceiikhawsie Zamku Nieswieskiego Roku 1681: dnia 22 Xbraių sie w sobie na ten czas ma. *AGAD AR. Dz. XXVI*. Nr. 103. L. 1–2.

kuo nepasakyta, galima tik spėlioti, kad naudota ne viena, o kelios spalvos, išryškinančios, pavyzdžiui, figūras, herbus, augalinius motyvus, ir dėl to pabūklai pasidarė itin dekoratyvūs, padidėjo jų reprezentacinis vaidmuo. Kaip teigiama ankstesniame sąrašė, spalvotieji pabūklai stovėjo pagrindinėje arsenalo dalyje, todėl turėjo būti ryškiai matomi ir įspūdingi.

Šiame ir kituose inventoriuose bei sąrašuose gana išsamiai apibūdintos ir tokios esminės ginklo dalys kaip lafetai, anuometine kalba – „lovos“. Autentiškų Nesvyžiaus patrankų lafetų neišliko, yra tik viena kita jų nuotrauka. Jie turėjo būti svarbūs išryškinant pabūklo tipą. Pasak įrašų, dauguma Nesvyžiaus patrankų lafetų buvo ažuoliniai, geležimi apkaustytais, kai kada rifliuotais ratais bei ašimis.

Kai kuriose publikacijose buvo paskelbta viena arba kelios nuotraukos laikrodinių varpų-cimbolų⁵⁴, kurių išskirtinai išradinga forma ir aukšto profesinio lygio darbas vertė atsargiai spėlioti, ar jų autorius nėra H. Moltzfeldtas. Jei iš tikro taip, šio meistro darbo datą Nesvyžiuje reikėtų truputį paankstinti, nes du varpai sukurti 1598 m., tai yra metais anksčiau nei pirmosios žinomos jo patrankos. Abu jie iš visų žinomų LDK varpų išsiskiria kiauraraščiais liemenimis, kurių liejimas, siekiant geros garso kokybės, yra nepaprastai sudėtingas. Įsidėmėtina ir tai, kad ornamentai, kurie yra ir varpo liemens segmentai, labiau primena romaninės dailės pyneles ir geometrines gotikos figūras nei aiškiai renesansinius tikrai H. Moltzfeldto nulietų patrankų papuošimus. Didesniajame varpe esančio kartušo su M. K. Radvilos Našlaitėlio herbu ir Jeruzalės kryžiaus formos yra identiškos pabūklų emblemoms, todėl šio liejiko autorystė neatmestina.

Kai kurių autorių teigimu, giminiškas minėtiesiems buvęs dar vienas varpas, Našlaitėlio funduotas Myro piliai⁵⁵. Mūsų tyrinėtuose archyvuose šaltiniuose paminėtas tik daug vėlesnis, 1715 m., varpo fundacijos Myru faktas, kai jam nulieti paskirta šimto akmenų svorio sugadintų patrankų bronzos⁵⁶.

Sunku tiksliai nustatyti, kiek laiko po Našlaitėlio mirties dar veikė Nesvyžiaus liejykla. Arsenalas, kaskart vis labiau apiplėšiamas, tolydžio menkėdamas, šiaip ne taip egzistavo iki Antrojo pasaulinio karo pradžios. Liejama gal ir buvo, bet pabūklai – nebent kartkartėmis, iškilus būtinybei. Tokią prielaidą gali patvirtinti tik su-tartis, kurią 1760 m. sausio 14 d. Mykolas Kazimieras Radvila Žuvelė (1702–1762) pasirašė su liejiku Povilu Baranausku (Paweł Baranowski), kad šis „nulies šešetą patrankų, remdamasis senesniu modeliu, pagal kurį jam [tai yra kunigaikščiui], jau yra nulieta dvi dešimtys vienėtų“⁵⁷. Jeigu užsakytas patrankas meistras P. Baranauskas ir

⁵⁴ Brensztejn 1924: 30–32; Gierdziejewski 1954: 114.

⁵⁵ Brensztejn 1924: 31–32, Sobieszczański 1849: 282.

⁵⁶ Armaty zamku Nieswiskiego Zepsowancy Zważenia A°. 1718. dnia 12 9bris. Annotacia. *AGAD AR.* Dz. XXVI. Nr. 166. L. 1.

⁵⁷ [Kontrakt dany Pawłowi Baranowskiemu Ludwisarzowi... w Pałacu Nieswiskim dnia 14 Januaryi 1760 A°]. *AGAD AR.* Dz. 488. L. 1.

nuliejo (dokumentų apie tai neaptikta), jos turėtų būti svarbios nebent karo kultūros istorikui; tuo metu jau pasibaigė puošnių figūrinių pabūklų, įdomių ir taikomosios dekoratyvinės dailės specialistui, gamybos epocha.

Išvados

Vienos ilgiausiai gyvavusios ir labiausiai išsiplėtusios kunigaikščių Radvilų giminės atšakos pagrindine rezidencija Nesvyžius tapo prieš 1565 metus. Čia jau buvo gyvenvietė ir 1523 m. pastatyta medinė pilis, kuri galbūt turėjo ir sunkiųjų ginklų – artilerijos pabūklų. Tikrasis gyvenamasis ir gynybinis Nesvyžiaus kompleksas pradėjo formuotis tik 1583 m., kai jo savininku tapo Mikalojus Kristupas Radvila Našlaitėlis. Jo laikais pilyje, be kitų vertybių, buvo sukauptos didelės ginklų, tarp jų ir sunkiųjų ginklų – patrankų, atsargos ir įsteigta privati jų liejykla.

Nesvyžiaus ginklinė – arsenalas, arba ceikhauzas – egzistavo palyginti ilgai – iki pat XX a. vidurio. Pasak publikuotų šaltinių, XVI a. pabaigoje – XVII a. pradžioje jame buvo apie 100 pabūklų. Archyviniai dokumentai leidžia daryti prielaidą, kad liejykla pilyje galėjo būti įsteigta XVI a. 8-ajame dešimtmetyje, tai yra pora dešimtmečių anksčiau, nei buvo manoma. Joje, be kitų, buvo ir įžymaus Lvovo meistro L. Herlio darbų, čia tikriausiai darbuosi ir lig šiol liejybos meno istoriografijoje nežinotas liejikas S. Bornikelis. Tačiau meniškiausi ir labiausiai išgarsę Nesvyžiaus liejiniai sukurti XVI–XVII a. sankirtoje, kai į jį buvo pakviestas meistras H. Moltzfeldtas. Jo sukurtos patrankos, kurių dalis išliko iki šių dienų ir yra saugoma keliuose įvairių šalių muziejuose, pasižymi plačia ikonografinė bei inskripcinė programa, meistrišku atlikimu, įspūdinga menine forma, todėl laikytinos vienais didžiausių LDK liejybos laimėjimų.

Gauta 2010 03 21

Parengta 2010 10 12

Santrumpos:

AGAD AR – Archiwum Główne Akt Dawnych

MWP – Museum Wojska Polskiego

MAVB RS – Mokslių akademijos Vrublevskių bibliotekos Rankraščių skyrius

Literatūra

1. Adomonis, T.; Čerbulėnas, K. *Lietuvos dailės ir architektūros istorija*. T. 1. Vilnius: Mokslas, 1987.
2. Badecki, K. *Leonard Herle, ludwisarz i jego lwowskie dzieła*. Lwów: Wydaw. Zakł. Nar. im. Ossolińskich, 1932.
3. Bersohn, M. *Dawna zbrojownia Książąt Radziwiłłów w Nieświeżu*. Warszawa, 1904.
4. Brensztejn, M. *Zarys dziejów ludwisarstwa w b. W. Księstwie Litewskim*. Wilno: Księgarnia Stowarzyszenia Nauczycielstwa Polskiego, 1924.
5. Czapski, E. Komunikat. *Sprawozdania Komisji Historii Sztuki*. VII. Szp. CCXI.
6. Czołowski, A. *Sprawozdania Komisji Historii Sztuki*. VIII. Szp. LXII.

7. Ehrental, M. Die fürstlich Radziwillische Rüstkammer zü Nieswiez. *Zeitschrift für historische Waffenkunde*. Dresden, 1900–1902.
8. Gierdziejewski, K. *Zarys dziejów odlewnictwa polskiego*. [Katowice]: Państwowe Wydawnictwo Techniczne, 1954.
9. Górski, K. *Historia artylerii polskiej*. Warszawa: Skład gł. w Księgarni E. Wende i S-ka, 1902.
10. Kołaczkowski, J. Ludwisarnie i wiersalnie dział. *Wiadomości dotyczące się przemysłu i sztuki w dawnej Polsce*. Kraków: Nakł. Mikołaja Kańskiego, 1888.
11. Kotlubajus, E. *Radvilos*. Vilnius: Mintis, 1995.
12. Łoziński, W. Komunikat. *Sprawozdania Komisji do Badania Historii Sztuki w Polsce*. T. 7. Kraków, 1906.
13. *Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie. Katalog zbiorów. Wiek XVII*. Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1968.
14. Samek, J. *Polskie rzemiosło artystyczne*. Warszawa: Wydaw. Artystyczne i Filmowe, 1984.
15. Syrokomla (Kondratowicz), L. *Wędrowki po moich niegdyś okolicach: wspomnienia, studia historyczne i obyczajowe*. Wilno: J. Zawadzki, 1853.
16. Sobieszczański, F. *Wiadomości historyczne o sztukach pięknych*. Warszawa, 1849.
17. *Архітэктура Беларусі: энцыклапедычны даведнік*. Ред. кал. А. А. Воіна. Мінск: Беларуская Энцыклапедыя ім. П. Бро, 1993.
18. *Военно-исторический музей артиллерии, инженерных войск и связи. История и Коллекции*. Санкт-Петербург, 2004.
19. Чантурия, В. А. *Архитектурные памятники Белоруссии*, Минск: Польша, 1982.

Grażina Marija Martinaitienė

Arsenal and its valuables of the Radziwiłł family in Nesvizh

Summary

The article seeks to describe the arsenal of the Nesvizh residence of the Radziwiłł noble family of the Grand Duchy of Lithuania for the first time in the historiography of Lithuanian applied arts. The arsenal contains artistic armaments, i. e. cannons, collected since the 16th century and produced in the bronze foundry which functioned at the junction of the 16th–17th centuries. The date of the establishment of the foundry and the dates of its most intensive periods of activities, the scope of production and changes in the quantity of production are revised in the article with reference to uninvestigated archival documents and published sources. Certain surnames of previously unknown bronze moulders who worked in Nesvizh have been determined. Yet the greatest attention is paid to the decorations of these military pieces of artillery, which legitimately turn them into pieces of art. On the basis of the surviving studies of the Nesvizh guns that are currently being exhibited in the museums of various countries, the author of the article discusses the cannon decoration motifs, their origin, composition as well as their plastic features, the meaning and significance of the inscriptions.

KEY WORDS: artistic bronze moulding in the Grand Duchy of Lithuania, cannons, Nesvizh, the Radziwiłł family, Lenhart Herl, Steffan Bornikel, Herman Moltzfeldt